

parallel with existence of practically similar associations — sinates and cilleries — systims which were, mainly, either of exclusively trade or of mixed, production-trade character. It was systims that occupied a dominating position among other forms of trade-craft associations by the end of the 9th and beginning of the 10th cent. They became a certain similarity of the medieval west-European guilds.

Одержано 4.10.94

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ МІФОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ СЛОВ'ЯН У I тис. до н. е.

Д. Н. Козак, Н. С. Козак

У публікації порівнюються дві видатні пам'ятки духовної культури давніх слов'ян — окуття піхов меча з Гриньва рубежу ери і Збручанський ідол кінця I тис. н. е.

Проблемі світогляду давніх слов'ян присвячена, практично, неосяжна кількість наукових та науково-популярних праць. Але неясних питань не стало, на жаль, менше. Це пояснюється, в першу чергу, станом джерел, пов'язаних значною мірою, з етнографією, усною народною творчістю, що не мають здебільшого конкретно-історичного характеру і у незрівнянно меншій кількості з історичними (літописними) даними. При цьому, останні фіксують лише уривки з заключного періоду розвитку міфологічної структури слов'янського суспільства¹. На підставі цих джерел можна відтворити хіба що загальний зліпок світоглядних уявлень слов'ян. Тому надзвичайно важливого значення набувають свідчення, які надали б можливості простежити ці уявлення в еволюційному розвитку. Такі матеріали може дати сьогодні, коли основні джерела практично освоєні, лише археологія. У цьому зв'язку дуже цікаві можливості створює зіставлення двох пам'яток духовної культури населення України I тис. н. е.: ажурне окуття піхов меча з антропоморфними зображеннями, знайдене в одному з поховань на могильнику пшеворської культури поблизу с. Гринів Львівської обл. (Верхнє Подніпров'я)¹ (рис. 1) та широко відомий Збручанський ідол, виявлений на території Тернопільської обл. ще у 1848 р. (басейн Дністра) (рис. 2).

Слід зауважити, що йдеться про пам'ятки мистецтва того часу, «коли воно ще не було самостійною знаковою системою, а було лише одним з варіантів вираження значно ширших концепцій, що мали універсальний характер»².

Збручанський ідол датується, на думку більшості дослідників, IX—X ст. Це чотиригранна стела висотою 2,4 м. Її вертикальна композиція поділена на три яруси. У відповідності з прийнятим трактуванням три яруси відповідають тричленному поділу світу на землю, небо і підземний світ³.

Поховання, де було виявлено окуття піхов ритуального меча, належало людині, яка посідала виняткове місце у суспільстві, виконувала військову і сакральну функції. Про це свідчить, по-перше, центральне місце поховання на могильнику, по-друге, винятково багатий поховальний інвентар: урна, що імітувала римську посудину для кремаційних залишків, велика кількість престижної і дорогої зброї та і сам ритуальний меч з унікальним окуттям, виго-

* Автори дотримуються точки зору, що докласовому первісному суспільству, в тому числі і слов'янському, відповідає тип світогляду, який слід визначити як міфологічний.

товленим, очевидно, за індивідуальним замовленням⁴. Поховання датується 20-ми рр. н. е.

Центральний ажурний фрагмент лицьового боку окуття піхов меча мав довжину 21,5, ширину 5—5,4 см. Вертикальна композиція складається з п'яти зображень, що становили три яруси, вміщених у прямокутні рамки. Найбільшим є центральний ярус, що містить одну композицію. Верхній і нижній яруси — двокомпозиційні.

Отже, повна композиція окуття має ті ж три яруси зображень, що і Збручанська пам'ятка.

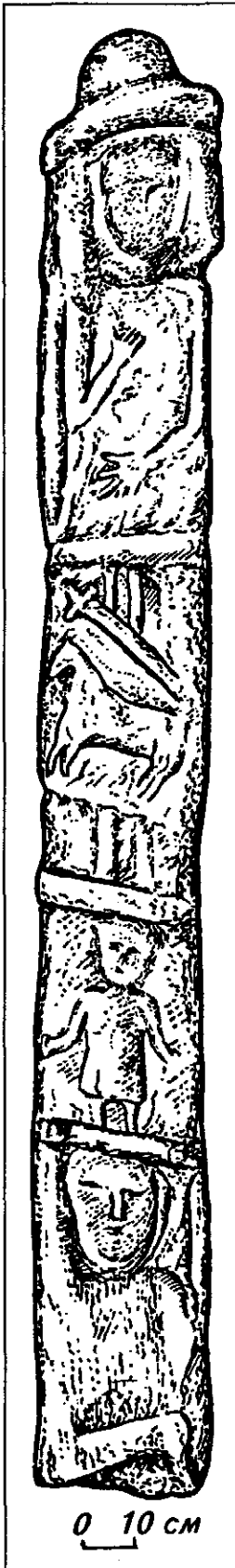
Зіставлення зображень з сюжетами мистецтва того часу, а також із зооантропоморфними образами індоєвропейської міфології дозволяє прокоментувати перші таким чином. На окутті меча відтворена міфічна «епоха першопредків і першодій»⁵.

Центральна сцена зображує космогонічний акт — божественний шлюб, що передує народженню героя. Образ вершника символізує мотив боротьби Бога-героя з силами хаосу і, як результат, визволення родючості землі, процвітання худоби, розмноження роду. З цим основним в індоєвропейській міфологічній традиції космогонічним аспектом пов'язується образ барана, який споживає пагінці як втілення аграрного благоденства. Ідея єдності символів вершника і барана підсилюється пагінцями, які пов'язують обидві композиції в єдиний ярус. Образ вовка широко відомий в індоєвропейській міфології, де він виступає як хтонічне чудище. У слов'янській міфології він ототожнюється з Велесом-Волосом — Богом тварин. Велес виступав зооморфним противником Бога Грози (Перуна).

Образ Грифона має безліч функцій. Але на першому місці завжди виступає його природа хижака і зв'язок з небом. Він постає як істота, присвячена сонцю, втілення вогняного початку, пов'язаного з перебудовою всесвіту, з космогенезом⁶.

Рис. 1. Обкладка піхов меча з могильника пшеворської культури поблизу с. Гринів (Верхнє Подністров'я).

Таким чином, сенс зображень на окутті, як і міфів загалом, складає перетворення хаоса у космос, упорядкування світобудови міфічним героєм і забезпечення благоденства світу. Постає питання, наскільки правомірним є світоглядне зіставлення пам'яток, віддалених одна від одної на ціле тисячоліття?

Тут слід взяти до уваги кілька обставин:

1. Територія, на якій виявлено обидві пам'ятки, становить частину регіону, де проходив процес етногенезу слов'ян⁷.

2. Останні дослідження українських археологів включають у часові межі цього процесу рубіж і перші століття нашої ери⁸.

3. Обидві пам'ятки є унікальними і мають, без сумніву, місцеве походження, хоча в них простежуються деякі впливи сусідніх культур.

Виходячи з безперервності етнічного і культурно-історичного розвитку на території Подністров'я від рубежу ери до періоду Київської Русі включно⁹, можна говорити про належність цих пам'яток давнім слов'янам або їх предкам на різних етапах соціально-економічного і духовного розвитку.

У даному випадку може йтися про зміни, що сталися в цьому розвитку протягом I тис. н. е. у такій важливій категорії світогляду, як розуміння людиною навколишнього світу.

Рубіж і перші століття нашої ери — це період панування міфологічного світосприймання, в основі якого лежать уявлення про єдність природного і суспільного, колективного та індивідуального. Суспільне буття відобразилося в композиції окуття перш за все за допомогою зооморфних образів. Поява чоловічого персонажу в зооморфній образній системі пов'язується з розвитком патріархату, з вищою стадією розвитку первісного суспільства — передднем його остаточного розпаду¹⁰. Окуття з Гринєва фіксує, очевидно, вже період героїчної епохи — стадію героїчної міфології¹¹.

Розглянемо зв'язки цієї пам'ятки з людиною, якій вона належала. У первісну епоху міф, міфологічні зображення становили таку ж приналежність і цінність колективу, як родоплеменна територія, знаряддя праці тощо. Поховання даного меча з піхвами свідчить про те, що, незважаючи на особливу символічну значущість, ці предмети не були об'єктом поклоніння. Вони належали конкретній людині, в даному випадку вождю, і виконували цілком утилітарну функцію — маркували її як носія сили родючості, життєздатності даної соціальної групи. Ця людина символізувала собою групу. Людина-вождь, старійшина чи «цар» були суттєво-конкретним образом світу цієї групи, в якому, повторюємо, природне і суспільне виступало у нерозривній єдності.

Вертикальна композиція і рослинні елементи зображень окуття дозволяють віднести цю пам'ятку до етапу «світового дерева» у мистецтві, де образ є своєрідним символом розуміння простору. З певними частинами простору можна співвіднести деякі образи (грифон, вовк, баран). Є згадки про виконання хтоніч-

Рис. 2. Збручанський ідол.

них функцій вершником. Але його розворот вліво говорить швидше про боротьбу з чужим, яке ототожнюється з лівою стороною і у міфологічному світогляді має негативну оцінку.

Натяки на різні частини простору, проте, не дозволяють побудувати якусь чітку ієрархічну структуру. Очевидно, в цій пам'ятці збереглася давніша центрична структура¹². Користуючись тотожністю бінарних позицій міфологічного мислення «ліво-право», «низ-верх», «чужий-свій», «поганій-хороший» — розгорнемо композицію окуття горизонтально¹³. Суть її не зміниться. Можливо, ми маємо відображення уявлень про існування якісно однорідних частин простору, в якому відбуваються події з героями¹⁴. У будь-якому випадку розуміння простору, відображене у композиціях окуття, не дозволяє протиставити один одному такі якісно неоднорідні частини простору як надприродне і природне.

Спонтанний «наївний» період міфотворчості слов'янських народів завершився, як відомо, у період військової демократії. Цілісний міф, як відображення родо-племінної єдності, єдності природи і суспільства, розпався. У Збручанському ідолі вже відтворені зміни, що відбулися в уявленнях про людину і його світ в розумінні будови простору. Зображення ідола повністю антропоморфні. Основна ідея «природньої» міфології — перетворення героєм хаосу у космос — чужа системі образів Збручанського ідола. Для того, щоб затвердити порядок людського світу, немає необхідності протиставляти його світу зооморфної образності. Світ у новому розумінні вже не антропоморфний, він стає антропоцентричним.

Антропоморфні образи ідола внутрішньо протиставлені один одному розмірами, атрибутами, позами. Найменш значимі тут персонажі середнього ярусу — люди в ритуальному танку. Розміри ярусів підкреслюють значущість не лише тих чи інших антропоморфних персонажів, але і частин простору. Вертикальна композиція ідола чітко ієрархічна. Стійкість вертикалі надає княжа шапка, яка одночасно перетворює стелу у фалос — міфічний образ, що відбиває міфологічні уявлення про виникнення світу в результаті народження. Ієрархічність свідомо підкреслена також позою нижнього персонажу, який стоїть на колінах і підтримує плечима верхній світ. Хтонічна істота, на відміну від персонажів розвинутих релігій, не ворожа останньому світу. Ствопоподібна конструкція і ієрархічність окремих частин ідола підтверджують відповідність образу «світового дерева».

Таким чином, зіставлення пам'яток, які відкривають і закривають І тисячоліття у слов'янській історії, дозволяють говорити, що уявлення, характерні для міфологічного світогляду, еволюціонізують. Причина цієї еволюції лежить не лише у зміні соціально-економічної структури суспільства. Реформа князя Володимира свідчить про турботу молодого держави про свою ідеологію. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що еволюція світогляду слов'ян на рубежі первісного і класового суспільств іде від «наївного» міфологізму до «ідейно-теоретичної» міфології, яка є лише формою різного роду релігійних, соціально-політичних, моральних, філософських ідей¹⁵. Як етапи, що стоять на шляху цієї еволюції, слід розглядати досліджене нами святилище венедрів з антропоморфним ідолом у с.Загаї на Волині, святилища з кам'яними ідолами черняхівського часу на Подністров'ї¹⁶.

Примітки

¹ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой культуры.— К., 1982.— С. 104—115.

² Топоров В. Н. К происхождению некоторых поэтических символов // Ранние формы искусства.— М., 1972.— С. 77.

³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1980.— С. 462.

⁴ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 104, 105.

⁵ Мелетинский Е. М. Поэтика мира.— М., 1976.— С. 173.

⁶ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 108—112.

⁷ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— 484 с.

⁸ Там же.

⁹ Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрецькие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первые века н. э. // Acta archaeologica Carpathica. — 1987. — 26. — С. 175—208; Козак Д. Н. Этническое развитие населения Северо-Западной Украины первой половины I тыс. н. э. // VI Международный конгресс славянской археологии. — Тез. докл. сов. делегации. — М., 1990. — С. 36—38; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — 243 с.

¹⁰ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 16.

¹¹ Там же. — С. 15, 16.

¹² Топоров В. Н. Указ. соч. — С. 94.

¹³ Там же.

¹⁴ Стеблин-Каменский М. Ф. Миф. — М., 1976. — С. 31—58.

¹⁵ Лосев А. Ф. Указ. соч. — С. 434.

¹⁶ Козак Д. Н., Боровский Я. Е. Святые места восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 84—101.

Д. Н. Козак, Н. С. Козак

К ВОПРОСУ ОБ ЭВОЛЮЦИИ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ ДРЕВНИХ СЛАВЯН В I тыс. до н. э.

Публикуемые памятники отражают мифологические воззрения древних славян на разных этапах социально-экономического и духовного развития.

Эволюция этих воззрений касалась прежде всего представлений о пространстве и месте человека в окружающем мире.

На рубеже эры у славян господствовало представление о существовании нескольких однородных частей пространства в которых происходили события с антропо- и зооморфными героями. Герой (человек-вождь, царь, старейшина и пр.) составлял чувственно-конкретный образ мира данной группы людей, в котором природное и общественное, индивидуальное и коллективное составляли единое целое.

В Збручанском идоле — памятнике конца I тыс., все герои уже антропоморфны. Основная идея «наивной» мифологии рубежа эры — превращение героем хаоса в космос, чужда системе его образов. Мир в понимании людей уже антропоцентрический. Збручанскому идолу свойственна строго вертикальная и четко иерархическая композиция. Величина ярусов подчеркивает значимость не только тех или иных персонажей, но и важность частей пространства. Наименее значимы здесь персонажи среднего яруса — люди в ритуальном хороводе.

D. N. Kozak, N. S. Kozak

CONCERNING EVOLUTION OF MITHOLOGICAL VIEWS OF THE ANCIENT SLAVS IN THE 1ST MILLENNIUM A. D.

The findings published show mythological views of the ancient Slavs at different stages of their socio-economic and intellectual development. Evolution of the views concerned first of all ideas about the space and place of man in the world which surrounded him. At the end of the epoch the Slavs had a dominating views about existence of several homogeneous parts of the space where certain events had happened with anthropo- and zoomorphous heroes. A hero (man-leader, tsar, the elder and so on) represented a sensitive-concrete image of a world for a group of people. The natural and the social, the individual and the collective made the single whole in that world.

In the Zbruchanian idol, a relic of the late 1st millennium, all heroes had already been anthropomorphous. The main idea of «naive» mythology which existed at the end of the epoch, namely, transformation of the chaos into the cosmic space by a hero, is alien to the system of Zbruchanian idol is distinguished for its strictly vertical and distinctly hierarchical composition. Size of stages emphasizes not only meaningfulness of certain images but also importance of parts of the space. The less meaningful images there are depicted, at the mid stage: people in a ritual round dance.

Одержано 20.03.93